

**РОЛЬ ДИСИДЕНТСЬКИХ ТЕКСТІВ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1960–1980 РР.**

У статті розглянуто дисидентську комунікацію Радянської України, її роль у суспільстві. Дослідження проведено на широкій базі архівних джерел та наукових праць зарубіжних і вітчизняних учених.

Ключові слова: дисидентська комунікація, смисли, альтернативне джерело інформації, самвидав, соціосистема, суспільство вистави.

I. Вступ

У будь-якому типі суспільства, крім картини світу, що домінує, системи цінностей та джерел інформації існують й альтернативні або заборонені. Тому державна система й суспільство загалом можуть не сприймати альтернативну політичну, економічну, ідеологічну інформацію. У СРСР 1960–1980 рр. спрацьовувала цензура проти такого типу знань. Одночасно дисидентські матеріали поширювалися немасовими накладками. Таку інформацію споживала невелика, обмежена аудиторія.

За радянських часів, зокрема у 1960–1980-х рр., дисиденти несли свої альтернативні ідеї та знання за допомогою самвидаву, публіцистичних виступів, художніх творів, передавали тексти за кордон, щоб транслювати на радіо. Проте серед них було багато гуманітаріїв, тому альтернативні погляди зустрічалися з літературознавства, історії української літератури, мовознавства, культурології, релігієзнавства, історії України, філософії тощо. Із середини 1960-х рр. автори самвидаву припинили використовувати псевдоніми або анонімність, ставили підписи під власними роботами. Розуміючи небезпеку для себе та для своєї родини, вони прагнули дієвості та ефективності своєї нелегальної інформаційно-комунікативної діяльності. Основну частину текстів оформлювали у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій (уряд, прокуратура, генеральний секретар КПРС тощо). Тут висвітлювали питання прав політичних в'язнів, мови, культури, освіти, свобод громадян, національного відродження. Але в державі з моделлю влади, що домінує, використанням цензури, переслідувань, репресій дисидентські тексти через самвидав не набули масового поширення й популярності. “За радянських часів таку функцію ніби незалежного компонента намагалися грати дисиденти, що дозволяли собі в жорсткій тоталітарній системі критику радянського ладу. Однак, не маючи виходу на радянські масові комуніка-

ції, це не було успішним варіантом інформаційного потоку” [5].

За допомогою “самвидаву” тексти дисидентів були перекладені англійською, французькою, німецькою, китайською та іншими мовами й друкувалися в закордонній пресі. Вплив текстів на аудиторію дисиденти отримували таким чином за допомогою ретрансляції самвидаву на зарубіжних радіостанціях, передруках у пресі.

Дисидентська комунікація несла аудиторії альтернативні потоки інформації. Проте в ієрархічному суспільстві з домінантною моделлю інформації така комунікація знищувалася. Проблема існування альтернативних медіа, що звертає увагу громадськості на інші повідомлення та надає їм важливості, починає переорієнтовувати та корегувати громадську думку, актуальна й для сучасних мас-медіа. У демократичному суспільстві роль альтернативного джерела інформації відводять мережі Інтернет (на кшталт, WikiLeaks, соціальні мережі, блоги). “Сьогодні підкреслюється анонімність як інструментарій сучасних протестних рухів, що керуються завдяки Інтернету” [4, с. 169].

Журналістську та публіцистичну спадщину українських дисидентів розглядали науковці з різних галузей знань: історії, філософії, літературознавства, мовознавства, психології, суспільствознавства, політології, культурології, журналістикознавства. Цьому приділяли увагу дослідники історії в контексті дисидентського руху, а саме: Л. Алексєєва, І. Майстренко, І. Клейнер, Б. Кравченко, І. Лисяк-Рудницький, В. Баран, Ю. Зайцев, Г. Касьянов, А. Русначенко, О. Бажан, Б. Захаров, В. Деревінський та ін.; літературознавці й критики І. Дзюба, В. Дончик, М. Ільницький, М. Коцюбинська, О. Обертас, Є. Сверстюк, І. Світличний торкалися теми публіцистики й літературної критики дисидентів. Особливу увагу соціальній комунікації приділяють соціологи та філософи, як зарубіжні (Х. Абельс, Х. Арендт, М. Вебер, Н. Луман, Т. Парсонс), так і українські (Є. Бистрицький, Є. Більченко, Т. Гундура, А. Єрмоленко, В. Єрмоленко, М. Попович).

II. Постановка завдання

Метою дослідження є виявлення значення й ролі дисидентських текстів у Радянській Україні 1960–1980-х рр., зокрема їх вплив на радянську аудиторію під час поширення альтернативних потоків інформації. Також існує потреба досліджувати специфіку та роль дисидентської комунікації в державі, адже мета альтернативних джерел інформації – змінити установки, модель поведінки людини, у глобальному сенсі – світогляд.

III. Результати

Радянська аудиторія чекала на нові смисли як альтернативні під час кризи СРСР. “Масова свідомість дійсно отримала контр-смисли щодо ритуальних, контркомунікації, контрвчинки. Інша справа, що вони не відповідали дійсності. Але вони відповідали тому, що хотіла почути масова свідомість” [4, с. 184]. Н. Луман розглядав смисл як нескінченний процес, тобто невизначений зв’язок відносин, до якого можна певним чином отримувати доступ, а також відтворювати його [3, с. 50].

Незважаючи на контроль з боку КДБ за діяльністю неформальної преси, новостворених громадських організацій, публічними виступами дисидентів, альтернативні медіа в часи перебудови охоплювали все більшу радянську аудиторію. Деякі ознаки цієї комунікації наявні й у сучасних інтернет-ЗМІ (анонімність коментарів, повідомлень, альтернативні потоки інформації, зокрема WikiLeaks тощо).

У Радянській Україні дисидентська комунікація існувала як протиборство опозиційно налаштованої інтелігенції та офіційної влади. Художні, публіцистичні твори, непідцензурні документи тиражувалися поза авторським контролем у процесі поширення в читачській аудиторії. Так, самвидав виник у тоталітарній державі як альтернативне культурно-політичне явище, адже існував у культурній, політичній, філософській, духовній, літературній сферах [7, с. 19].

Ще одна особливість дисидентів Радянської України, що вони створювали свої осередки (наприклад, Клуб творчої молоді), де породжувався та існував свій інформаційний простір, де акцентувалося на проблемах, що не висвітлювалися офіційною пресою, і героях самвидавних творів (репресовані, політичні в’язні, заборонені автори).

А. Грамши писав про втрату державної гегемонії як процес зміни громадської думки та свідомості кожного громадянина, трансформації його світу символів, культурної основи суспільства, на чому заснована колективна воля до збереження порядку. Тому інтелігенція є головним фактором в установленні та підірванні гегемонії, адже саме представники інтелігенції створюють і поширюють у суспільстві ідеології [2].

Л. Альтюсер виділяв репресивний та ідеологічний апарати державного управління. Тільки в першому варіанті в основі лежить насилля, а в другому – ідеологія. Ці два компоненти є обов’язковими в будь-якому типі апарату. У радянському тоталітарному суспільстві домінував перший тип управління [1].

Також на дисидентський рух у Радянській Україні вплинули хвилі студентських художньо-політичних виступів у Франції 1968 р. Ідеологічною основою послуговували ідеї твору “Суспільство вистави” Гі Дебора, зокрема “революція в повсякденному житті”, у результаті чого людина повинна звільнитися від контролю та примусу. Гі Дебор тлумачить “суспільство вистави” таким чином: “Цей тип дискурсу явно може змусити замовкнути все, що вважає незручним. Він ізолює те, що показує, від його контексту, його минулого, його намірів і наслідків. Все це повністю алогічно. Оскільки ніхто не може йому суперечити, вистава має право суперечити сама собі, коригувати своє власне минуле” [9].

Заборонені культурні витвори українських дисидентів функціонували як альтернатива домінуючій моделі радянської культури, що домінувала. Вони реалізували контркультуру. Влада в тоталітарних країнах завжди боролася з такими альтернативними потоками за допомогою цензури, репресій, щоб стримати заборонені типи текстів, витворів мистецтва від поширення.

Захист української мови та культури, боротьба за громадянські свободи й права, національна політика СРСР були основними темами самвидаву зокрема. Усні виступи, промови, доповіді дисидентів з’являлися в рукописах, фотовідбитках, магнітофонному записі. Також стали популярні протестні звернення, клопотання, заяви, відкриті листи як “усний” самвидав. Публіцистика існувала у вигляді правозахисних документів, самвидавних книг І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, В. Чорновола “Лихо з розуму (портрети 20 “злочинців”)", “Правосуддя чи рецидиви терору?”, “Хроніка таборових буднів”, Є. Сверстюка “З приводу процесу над Погружальським”, полемічних есеїв (“Серед снігів”, “Хроніка опору”, “Мойсей і Датан”) В. Мороза.

У Радянському Союзі не всі виступи дисидентів заборонялися, хоча відбувалися масові арешти української інтелігенції. Третій етап існування самвидаву (1965–1972) як провідної форми альтернативної культури відбувся, коли почалися арешти авторів, видавців, організаторів, поширювачів самвидавних видань. Усі отримали строки позбавлення волі за ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація та пропаганда). Після “хрущовської відлиги” з приходом до влади Л. Брежньєва частина української інтелігенції

стала співпрацювати з владними структурами, а інша частина продовжувала протистояти тоталітарному режимові. У цей час набирають обертів національно-визвольний та правозахисний рухи в Україні.

У другій половині 1980-х рр. радянське суспільство стало готовим до значеннєвих змін в економіці, соціальній та духовній сферах республік, що прискорило процес розвалу СРСР. Дж. Арквілла зазначав, що соціосистема має базові компоненти: інформаційний, економічний, політичний. Якщо змінити базовий інформаційний компонент, то зміниться й структурна надбудова. Тому під час перебудови інформаційну базу було змінено на віртуальну (заміна марксистсько-ленінської ідеології, символів тощо) [8].

Політика М. Горбачова проголосила, що в країні повинна бути лібералізація суспільно-політичного життя, так звана "гласність", яка дала поштовх для розвитку свободи слова. Влада була змушена відмінити цензуру, після чого в республіках з'явилося багато нелегальних видань, газет, журналів, які за законом не переслідувалися. Припинили "глушіння" закордонних радіостанцій. Таким чином, населення отримало більше інформації й робило висновки щодо подій суспільно-політичного життя. Тому наприкінці 1980-х рр. почали з'являтися політичні сили, які стали опонентами правлячій партії. Розв'язанню національних, культурних проблем у реформаторській програмі М. Горбачова відводилося останнє місце, що обурювало українську інтелігенцію. Питання русифікації набуло свого апогею. Під тиском громадськості в жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон "Про мови в Українській РСР", а всеукраїнське добровільне історико-просвітницьке товариство "Меморіал" з ініціативи В. Чорновола, який був співголовою організації, накреслило широке поле "білих плям" в українській історії та плани якнайшвидшого їх "заповнення".

Дисиденти, крім нових підходів у літературі, мистецтві, критиці, несли й нові знання, адже період перебудови тлумачать як інформаційний потік раніше забороненої інформації та знань, особливо за національною тематикою. Заборонялася негативна інформація про СРСР та її базові цінності. "Заборона іде завжди поруч з тиражуванням потрібної інформації, яка стає обов'язковою за допомогою всіх інститутів суспільства. Джерелами тиражування стають освіта, наука, мистецтво. Цікаво й те, що всі вони говорять про те саме, тільки роблять це за допомогою власних методів" [6, с. 119].

Освіта, наука, театр, кіно, молодіжні клуби поширювали потрібну суспільству інформацію. Якщо офіційна модель культури трансформується спочатку у віртуальному та інформаційному середовищі, згодом пе-

реходить у фізичний простір у вигляді різноманітних пам'яток, то заборонені знання зберігаються тільки в її носіїв. Під час перебудови така дисидентська комунікація набуває популярності, інформація переводиться зі статусу забороненої до відомої, відкриваються нові імена українських митців.

IV. Висновки

Отже, дисидентська комунікація створювалася та розповсюджувалася як в окремих осередках, зокрема в Києві та Львові, що фігурували у справі КДБ "Блок", так і по областях УРСР за допомогою спецкорів самвидавних часописів, поширювачів листівок, написів на стінах державних установ, поштамтах тощо. За допомогою самвидаву дисидентська комунікація розповсюджувалася у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій. Повідомлення самвидаву про репресії інтелігенції, політ'язнів передавалися на радіо "Свобода", "Голос Америки", відправлялися до інформаційного агентства "Рейтор", до преси країн Західної Європи та США. Якщо на території Радянської України самвидав і виготовлення дисидентських текстів не набули поширення для широкого загалу населення з урахуванням моделі влади, що домінує, цензури і переслідувань, то ретрансляція альтернативної інформації за допомоги зарубіжних ЗМІ охоплювала достатньо велику аудиторію, що стихійно формувалася у 1960–1980-і рр.

Тексти українських дисидентів несли альтернативні потоки інформації і нових знань, зокрема з історії, літератури, мистецтва, філософії, релігії. Самвидав як відображення інакомислення в тоталітарному суспільстві отримав вплив на масову аудиторію під час переходу з приватно-публічної до публічної сфери. А. Грамші писав про втрату державної гегемонії як процесу зміни громадської думки та свідомості кожного громадянина, трансформації його світу символів, культурної основи суспільства, на чому заснована колективна воля до збереження порядку. Тому дисидентська інтелігенція зіграла важливу роль у встановленні і підриві гегемонії, адже саме її представники створюють і поширюють в суспільстві ідеології.

Список використаної літератури

1. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования) [Электронный ресурс] / Л. Альтюссер. – Режим доступа: <http://www.intelros.ru/readroom/nz/neprikosnovennyj-zapas-77-32011/10296-ideologiya-i-ideologicheskie-apparaty-gosudarstva-zametki-dlya-issledovaniya.html>.
2. Грамши А. Тюремные тетради [Электронный ресурс] / А. Грамши. – Режим доступа: <http://eot.su/node/56381>.

3. Луман Н. Общество как социальная система [Электронный ресурс] / Н. Луман. – Москва : Логос, 2004. – 232 с. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/cultur/luman-ob_kak_soc-sistema-8l.pdf.
4. Почепцов Г. Від Facebook'у и гламуру до WikiLeaks: медіакомунікації / Г. Г. Почепцов. – Київ : Спадщина, 2012. – 464 с.
5. Почепцов Г. Информационная составляющая трансформации социосистем [Электронный ресурс] / Г. Почепцов, Н. Почепцова. – Режим доступа: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/informatsionnaya_sostavlyayuschaya_transformatsii_sotsiosistem/.
6. Почепцов Л. Г. Контроль над разумом / Г. Г. Почепцов. – Киев : Киево-Могилянская академия, 2012. – 350 с.
7. Рух Опору в Україні: 1960–1990 : енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – Київ : Смолоскип, 2010. – 804 с.
8. Arquilla J. Looking ahead: preparing for information-age conflict [Electronic resource] / J. Arquilla, D. Ronfeldt. – Mode of access: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/MR880/MR880.ch19.pdf.
9. Debord G. Comments on the Society of the Spectacle [Electronic resource] / Guy Debord. – Mode of access: <http://www.notbored.org/commentaires.html>.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2014

Мельникова Е. С. Роль диссидентских текстов в информационном пространстве Советской Украины 1960–1980 гг.

В статье рассматривается диссидентская коммуникация Советской Украины, ее роль в обществе. Исследования проводились на широкой базе архивных источников и научных трудов зарубежных и отечественных ученых

Ключевые слова: диссидентская коммуникация, инакомыслие, альтернативный источник информации, самиздат, смыслы, социосистема, общество спектакля.

Melnykova O. The Role of the Dissident Texts in the Information Space of the Soviet Ukraine of 1960–1980

The article deals with the role of the dissident texts in the information space of the Soviet Ukraine of 1960–1980. Researches were conducted on the basis of scientific works of foreign and domestic scientists. The role of dissidents in Soviet information space is investigated in different fields of sciences, in particular, in journalism, literary criticisms, history.

The role of information in society was investigated J. Arquilla, D. Ronfeldt, G. Debord. Ukrainian researchers O. Obertas, L. Tarnashynska, S. Grishina, V. Derevinskyi considered dissident activity. The contrculture and the alternative knowledge in USSR were investigated by G. Pocheptsov.

The informational messages and special note State Security Committee of USSR from 1965 for 1989 are examined and analysed complexly for the first time. It offers a well grounded framework of general and special methods which enable the most complete and versatile analysis of the archival documents. The monitoring of dissident publications and other materials were performed.

Dissident communication and writing on current affairs are affect on modern society. There is a need to investigate the specific role of the dissident communication in public life. The author showed the characteristics of dissident communication in Soviet Ukraine, including alternative methods of dissemination of information flows.

Key words: dissident communication, dissent, alternative source of information, samizdat, meanings, sociosystem, society of the spectacle.